

ŞİMALİ AVRASIYADA KURQAN DƏFN ADƏTİNİN YARANMA AREALI BARƏDƏ HİPOTEZLƏR

Pərviz Qasimov

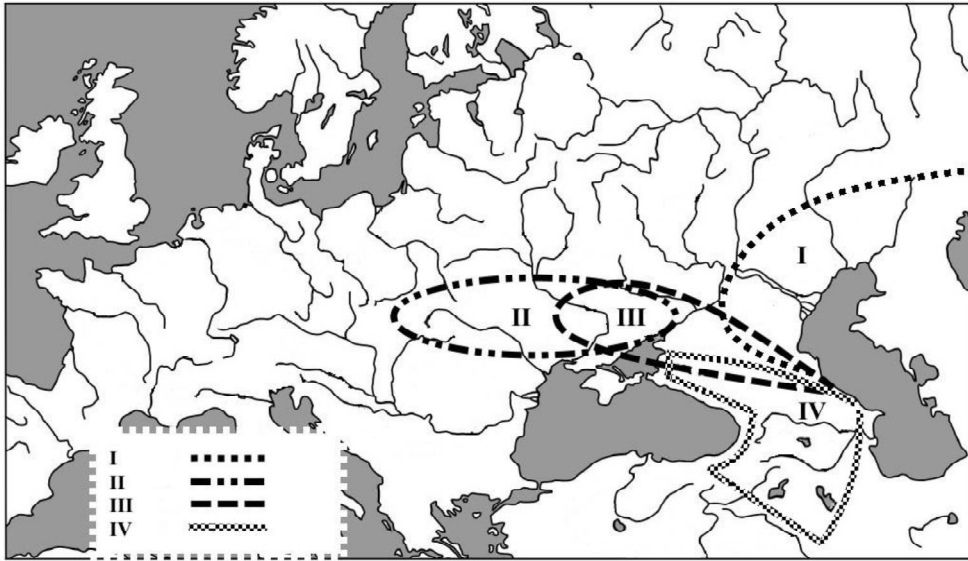
(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

gasimovparviz@yahoo.com

Açar sözlər: kurqan, eneolit, tunc dövrü, Maykop mədəniyyəti, Leylatəpə mədəniyyəti.

Əksər tədqiqatçıların fikrincə kurqan tipli dəfn abidəsini qurmaq ənənəsi yalnız yarımköçəri və köçəri maldarlar üçün xarakterik idi və bu ənənə eneolitın sonunda Şimali Avrasiya çöl zolağında, məhz maldar əhali arasında peyda olur [1, s.29; 2, s.207; 3, s.208; 4, s.14].

Şimali Avrasiyada kurqan dəfn adətinin genesis ocağının coğrafi lokallaşması barədə elmdə bu günədək mövcud olan fikirləri ümumiləşdirərək onları şərti olaraq dörd yerə ayırmaq mümkündür: “Cənubi Volqa – Cənubi Ural – Şimali Xəzər çöl arealı”, “Şərqi Avropa – Şimali Qara dəniz çöl arealı”, “Pont – Ön Qafqaz arealı” və “Leylatəpə–Maykop erkən kurqanlar mədəni bloku” mənşəyi hipotezləri.

Şəkil 1. Hipotezlərdə kurqan dəfn ənənəsinin yaranma arealları I. “Cənubi Volqa – Cənubi Ural – Şimali Xəzər çöl arealı”; II. “Şərqi Avropa – Şimal Qara dəniz çöl arealı”; III. “Pont – Ön Qafqaz arealı” ; IV. “Leylatəpə–Maykop erkən kurqanlar mədəni bloku”.

“Cənubi Volqa – Cənubi Ural – Şimali Xəzər çöl arealı”

Sələfləri Viktor Henin, Otto Şraderin, Vir Qordon Çayldın və xüsusilə, Ernest Valenin fikirlərini [5, s.5-6,27-29,31-32,85; 6, s.102-119] öz nəzəriyyəsində (“Kurqan hipotezi”) inkişaf etdirən Litva mənşəli amerikalı alim Mariya Gimbutasa görə, bu regionda yaranmış kurqan dəfn ənənəsi 4 dövr və 4 miqrasiya dalğaları ilə Avrasiyaya yayılmışdır [7; 8, s.387-425; 9, s.27] (**şəkil 1, D**).

Eyni mövqedə, yəni kurqan dəfn adətinin həmin coğrafiyada yaranışı və xüsusilə, Yamnaya mədəniyyətinin Avropaya “şərqdən gəlmə” olması fikrində N.Y. Merpert [10, s.75,76;11, s.109], V.N. Danilenko [12, s.33, 40, 81], S.V. İvanova, V.Q. Petrenko, N.Y. Vetçinnikova [13, s.125], V. Derqaçev [14] və d. dururlar.

Nəzəriyyənin tənqidi. Öz dövründə M. Gimbutasın nəzəriyyəsində “kurqan mədəniyyəti” və “vahid kurqan etnosu” barədə anlayışın əsassız olduğunu N.Y. Merpert [11, s.109] bildirmişdi. M. Gimbutasın kurqan dəfn ənənəsinin ilk protoformasının Samara mədəniyyətində formalaşması barədə fikri [8, s.391-392] öz dəqiq təsdiqini tapmır; Samara eneolit mədəniyyəti üçün kurqan örtüklü dəfn adəti xarakterik deyil [15].

İ.B. Vasilyevə görə, M. Gimbutasın fikrinə [8, s.392 - 393] zidd olaraq Xvalınsk mədəniyyətində kurqan dəfn adəti olmayıb [16, s.63].

ABŞ tədqiqatçısı Filip Kolun fikrincə istifadə edilmiş Tripolye məskənlərin yandırılması ya torpağın “cavanlaşdırılması”, ya da hansısa dinikosmoqonik rituallar ilə əlaqədardır və bunu köçərilərin təcavüzü ilə bağlamaq olmaz [17, s.51-52]. O, göstərir ki, eneolit – erkən tunc dövrü ilk köçəri maldarların cənub və qərbə axınlarını, ətrafa xaos saçıan, “Köhnə Avropanı” məhv edən süvari döyüşçülərin mövcudluğunu sübut edən faktlar yoxdur [17, s.140-141]. S.V. İvanovaya [18, s.333] və V.S. Titova görə, nəzəriyyədə sxematiklik özünü doğrultmur, proseslərin miqrasiya və invaziya ilə izahı çox sadə baxışdır. Proses daha mürəkkəb idi və prosesin izahı o qədər də asan görünmür [13, s.115].

İngilis tədqiqatçısı A. Hardinq kurqan mədəniyyəti barədə M.Gimbutasın nəzəriyyəsini israrlılığında daha çox doqmatik olduğunu vurğulamışdır [9, s.27-28]. Müxtəlif dövrlərdə M.Gimbutasın arxeologiyada miqrasiyanın müəyyən edilməsi metodu D. Entoni, C. Çapman, P. Doluxanov, S. Konça və d. tərəfindən ciddi tənqid edilmişdi [19, s.201].

Eyni zamanda tənqidçilər M.Gimbutasın nəzəriyyəsindəki Qədim Avropanın Ana-Tanrıça və matriarxat haqqında fikirlərini elmə aid olmayan “eko-feminizm” kimi dəyərləndirmişlər [20, s.90-96]. J.C.Kerns və A. Hausler isə, Vale-Güntert-Gimbutas konsepsiyasının irqçi mahiyyət daşdığını bildirmişlər [5, s.44-45].

“Şərqi Avropa – Şimal Qara dəniz çöl arealı”

V.A.Safronova görə, kurqan dəfn adəti ilk dəfə Avrasiyada e.ə.IV minilliyin 3-cü rübündə Qıfaoxşar Qədəhlər Mədəniyyətinin/QQM (arxeoloji ədəbiyyatda ingiliscə Funnel Beaker Culture/FBC) təsiri altında peyda olur. O, konkret olaraq müasir Moldovanın şimalını kurqan dəfn adətinin erkən ocaq arealı kimi göstərir [21, s.123,153-154,199-200,203] (**şəkil 1, II**).

Y.Y. Rassamakinin kurqanaltı dəfnlərin Sredniy Stoq mədəniyyətinin sonunda ("post-Stoq" qrupunda) peyda olması fikrinə [18, s.331] əsaslanan L.S. Kleynə görə, kurqan tipli dəfn abidəsinin inşa ideyası sərdabə tikmək üçün sal qaya daşlarının az olduğu regiona Qərbdən gətirilir və sərdabənin torpaqdan inşası ilə bağlıdır [22].

Mariya Gimbutasın "kurqan nəzəriyyəsini" tənqid edərək, ukraynalı tədqiqatçı Y.Rassamakinə [23, s.63;24, s.303] görə, Şimali Qara dəniz çöllərinin maldar əhalisi monumental memarlıq (o cümlədən, kurqan) impulsunu Maykop-Novosvobodnaya (Şimali Qafqaz) mədəniyyətindən deyil, Cənub-Şərqi Avropadan (Kukuteni-Tripolye mədəniyyətindən) almışdır [24]. Bü-tövlükdə Y. Rassamakin köçəri çöl maldar mədəniyyətinin və kurqan dəfn adətinin qərbdən şərqə oturaq-əkinçi Avropa əhalisinin hərəkəti dinamika-sında yarandığını göstərərək V.A. Safronovla və L.S. Kleynlə bu mənada, tam olmasa da, həmfikiridir [18, s.331-332; 4, s.13].

İlk dəfə T.Q. Movşa [25], daha sonra F.L. Kol [4, s.13], İ. Manzura [26], D.L.Teslenko [27, s. 81] da e.ə. IV minillikdə Şərqi Avropadakı iqlimin aridizasiyası ilə əlaqədar oturaq əhalinin köçəri maldarlığa keçməyə vadar olduğunu ("tripolyelilərin çölə hərəkəti") və bu kontekstdə kurqan dəfn abidəsinin yaranması fikrini bildirirlər.

Nəzəriyyənin tənqidi. V.A. Safronovun çöl "meqalitik memarlığı", Yamnaya mədəniyyətinin Mərkəzi Avropadan gəlmə olması barədə fikirlərini, yol verdiyi konseptual ifratçılığı L.Kleyn tənqid etmişdir [22].

Y. Rassamakin öz hipotezinə gətirdiyi əsaslar sırasında radio-karbon analizi nəticələrinin problemliyini və həmçinin, həmdövr arxeoloji mədəniyyətlərin dövrləşməsindəki çətinlikləri də etiraf edir [27;28, s.127;29].

Digər tərəfdən, o, qeyd edir ki, erkən kurqanların protoforması hesab etdiyi kairnlərin göstərilən ərazilərdə tezliyi müəyyən edilməyib və onların arxeoloji sənədləşdirilməsi ürəkaçan durumda deyil [24, s.294-296].

Həmçinin, problemə həsr edilmiş tədqiqatlarda [30; 31; 32] biz heç zaman Cənub – Şərqi Avropanın neolit əkinçi əhalisinin yalnız öz potensialı hesabına transformasiyası barədə fikirləri müşahidə etmirik. Söhbət yalnız müxtəlif təsərrüfat daşıyıcılarının sintezindən, diffuzional proseslərdən gedə bilər.

"Pont – Ön Qafqaz arealı"

Bu hipotezi S.N. Korenevski irəli sürmüşdür. Onun nəzəriyyəsi ukraynalı tədqiqatçı N.S. Kotovanın konsepsiyasına əsaslanır (**şəkil 1, III**).

N.S. Kotova göstərir ki, ilk kurqan dəfn adəti Şərqi Avropada Sredniy Stoq mədəniyyətinin şərq variantının (Kalmius və Don çayarası, Severski Donetsin hövzəsi) erkən dövründə (e.ə. 5300 – 4800-cü illərdə, Tripolye BI dövründə) ortaya çıxır. Bu dəfn adəti mədəniyyətin qərb variantında (Dnepr-boyu çöl və Azov boyunun qərbi) isə, bir qədər gec, orta dövrdə (e.ə. 4800 – 4350/ 4300-cü illər) peyda olur. N.S. Kotovaya görə, Sredniy Stoqun şərq variantında erkən kurqanaltı və kurqansız qrunut dəfnlərində bel üzərində cəsədin dizdən bükülü pozada yerləşdirilməsi, oxradan istifadə, dəfn xəndəklərinin döşəməsinə təbaşirin və kömürün/külün tökülməsi xarakterik idi. Şərq variantının üçüncü (e.ə. 4350/4300 – 4200-cü illər) dövründə isə, böyrü üstə bükülü poza, daş kromlex, keramikalı trizna qalıqları peyda olur. Tədqiqatçı erkən Sredniy Stoq kurqanaltı dəfnlərinin tarixini radiokarbon xronologiyasından daha çox stratiqrafik tipologiyaya əsaslanaraq təqdim edir və burada istinad kimi Tripolyenin dövləşdirilməsini götürür. Həmçinin, N.S. Kotova Ön Qafqazın erkən kurqan dəfn abidələrini Sredniy Stoqluların Ön Qafqaza miqrasiyasının nəticəsi hesab edir [33, s.13-15;34, s.12-13,74].

N.S. Kotovanın ortaya qoyduğu tədqiqat nəticələri fonunda kurqan dəfn ideyasının qərbdən (Mərkəzi Avropadan) gəlmə olması barədə V.A. Safronov, L.S. Kleyn və d., həm də Şimali Xəzər, Volqa – Don arealı barədə M. Gimbutas və d. fərziyyələri öz aktuallığını itirir.

N.S. Kotovanın mülahizələrinə əsaslanan S.N. Korenevskiyə görə, e.ə. V minilliyin II yarısında, “Pont – Ön Qafqaz” birliyinin protoYamnaya mədəniyyəti kurqanaltı dəfn adətinin daşıyıcısı olan tayfalar qeydə alınır ki, onlar da daha əvvəlki Xvalinsk – Sredniy Stoq adətlərini davam etdirirdilər. İlk kurqanlarda dəfn tikililərinin ən geniş yayılmış forması çalalar idi, amma nadir də olsa katakombalara rast gəlmək olar [35, s.195].

S.N. Korenevski bildirir ki, belə üstə ayaqları bükülü poza neolit və erkən eneolitdə Azərbaycanda Kültəpə I (Naxçıvan), Leylatəpə mədəniyyətinə aid Poylu II məskəninin 1, 2 saylı dəfnlərində və İrandaqı Təpəhissar nekropolunda aşkar edilib. Bu isə, həmin ritualın ümumi universal kontekstdə anlaşılməsini şərtləndirir [34, s.92].

Korenevski erkən Maykop kurqanlarını e.ə. 40-37-ci əsrlərə, yəni e.ə. V minilliyin sonu, IV minilliyin I yarısına aid olduğunu ehtimal edir. MNB-nin kurqan adətinin çiçəklənmə dövrünü isə, e.ə. 37/36 – 34 əsrlərə aid edir [34, s.100-101].

Nəzəriyyənin tənqidi. S.N. Korenevskinin özü də N.S. Kotovanın mülahizələrinə tənqidi yanaşaraq göstərir ki, Kotovanın Ön Qafqaz və Şimali Qara Dəniz sahili areallarındaqı kurqan abidələrinin xronoloji sxemi yalnız arxeoloji analogiyalar üzərində qurulub və radiokarbon analizində dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyacı vardır. Digər tərəfdən, Ön Qafqazda Sredniy Stoq mədəniyyətinin məskənləri aşkar edilməmişdir [34, s.12,13].

S.N. Korenevski hesab edir ki, məhz Dneprboyu, Volqa-Don çayarası və Ön Qafqaz ərazilərində quyularda və katakombalarda dəfnlər üzərində kurqan inşaasının ən erkən abidələri mövcuddur. Bu abidələrin sayı Ön Qafqaz və Şimali Qara dəniz sahilboyu çöllərdə 40-dan yuxarıdır. Amma bu kurqanların erkən yaşı (Çoqray II nekropolunun 12 sayılı kurqanın 3 sayılı dəfni, Tipki 2 sayılı kurqanının 16 sayılı dəfni və d.) hələ də yeni məlumatları tələb edir. Yəni, S.N. Korenevski bu dəfn abidələrinin dəqiq xronologiyasının, hətta onlar üzərində kurqan örtüyünün mövcudluğunun da tam aydın olmadığını da etiraf edir [34, s.19-43,59,62,67-68,114].

S.N. Korenevskinin əsas arqumentlərindən biri Tipki nekropolunun (RF, Stavropol diyarının Turkmenski rayonu) 2 sayılı kurqanındakı 16 sayılı qurbangahdır. E.ə 49-48-ci əsrlərə aid qurbangah Ön Qafqazda kurqanın yaranmasının e.ə. V minilliyin I yarısına aparıb çıxarır. Korenevski özü də vurğulayır ki, bir tarixə görə nəticə çıxarmaq doğru deyil. Amma S.N. Korenevski erkən kurqanların V minilliyin əvvəlində yaranması fikrini istisna etmir. Misal kimi, Çoqray I nekropolundakı 12 sayılı kurqanın 3 sayılı katakomb dəfnindən aşkar edilmiş artefaktları (daha qədim Mariupol sümük plastinlərinə oxşar) əsas gətirir. Amma bu abidənin radiokarbon dövrləşməsinin olmadığını, Tipki nekropolunun 2 sayılı kurqanındakı 16 sayılı qurbangahının və Çoqray I nekropolundakı 12 sayılı kurqanın 3 sayılı katakomb dəfnin erkən yaşının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyacın olduğunu bildirir [34, s.62, 68]. Beləliklə, Maykop mədəniyyətindən əvvəl Cənub-Şərqi Avropada kurqanların mövcudluğuna dəlil kimi gətirilən xronologiya problemlidir.

Digər tərəfdən N.S. Kotovanın kurqan dəfn abidəsinin yaranmasına dək Pont çöllərində mövcud Xvalınsk dəfnlərinin qədimliyinə gətirdiyi radiokarbon tarixlərinə münasibət də birmənalı deyil. Bu baxımdan Y.Y. Rasmakin bildirir ki, Xvalınsk dəfnlərinin erkən tarixləri ilə kalibrələnmiş radiokarbon analizinin verdiyi fərqlər, tarixlərin təkrarən yoxlanılması ehtiyacını ortaya qoymuşdur. O, Kotovanın təqdim etdiyi tarixləri şübhə altına alır. N.İ. Şişlina isə, Xvalınsk tarixlərini “rezervuar effektini” nəzərə alaraq yenidən analiz etmiş və cavan tarixlər (əvvəlki ilə müqayisədə radiokarbon 300 – 350 il ?!) almışdır [29, s.289-293].

2007-ci ildə N.İ. Şişlina özünün fundamental tədqiqatında bu məsələyə toxunaraq RFEA Coğrafiya İnstitutunun radiokarbon analizi laboratoriyasının qüsurlarını qeyd etmişdi. Onunla razılaşmadığına baxmayaraq S.N. Korenevski də həmin laboratoriyanın texniki qüsurlara malik olmasını istisna etməmişdir [36, s.86, tablo 2a, qeyd,89 – 91].

D. Y. Telegin isə, Xvalınsk mədəniyyətinin daha qoca olduğunu bildirir və bu iddia nəinki, Korenevskinin qurduğu modeli, eləcə də bütünlüklə Yamnaya qədər və Maykopa qədər Pont-Ön Qafqaz eneoliti barədə formalaşmış baxışları ciddi şübhə altında qoyur [37, s.118]. Görünən budur ki, bi-

rincisi, Xvalınsk mədəniyyətinin mütləq xronologiyası problemlidir. İkincisi, Ukrayna və Rusiya radiokarbon analizi mərkəzlərinin nəticələrinə münasibət birmənalı deyil.

Həmçinin, S.N. Korenevski “Pont – Ön Qafqaz” blokunun genetik əcdadı hesab etdiyi Sredniy Stoq və Xvalınsk mədəniyyətində dəfn adəti, heç də onun göstərdiyi [34, s.92-96] standartlara malik homogen deyildi. Əvvəllə, Xvalınsk mədəniyyətində oxra ilə heç də skeletin ayaq altları deyil, kəllə və çanaq sümükləri boyanırdı, cəsədlərin hamısı beli üstə bükülü vəziyyətdə deyil, həm də sağ və ya sol böyrü üstə, yarımoturaq və oturaq vəziyyətdə dəfn edilmişlər. Həm də, təkrar dəfn də izlənilib [16, s.64-65;38]. Repinsk mədəniyyətində erkən kurqanalıtı dəfnlərdəki skeletlər isə, bel üstə uzadılmış vəziyyətdə idi [39, s.28-29].

M.V. Rısin isə, Maykop mədəniyyətinin radiokarbon xronologiyası, Maykop öncəsi “Basma Muncuqlu Keramika mədəniyyəti” barədə S.N. Korenevskinin gətirdiyi əsasları bütünlüklə şübhə altına alır. Bu kontekstdə o, S.N. Korenevskinin radiokarbon tarixləri ilə subyektiv manipulyasiya etdiyini, rezervuar effektini nəzərə almadığını bildirir və ümumiyyətlə, MNB-nin erkən dövrünü e.ə. IV minilliyin II yarısı – III minilliyin əvvəlinə aid edir [40; 41].

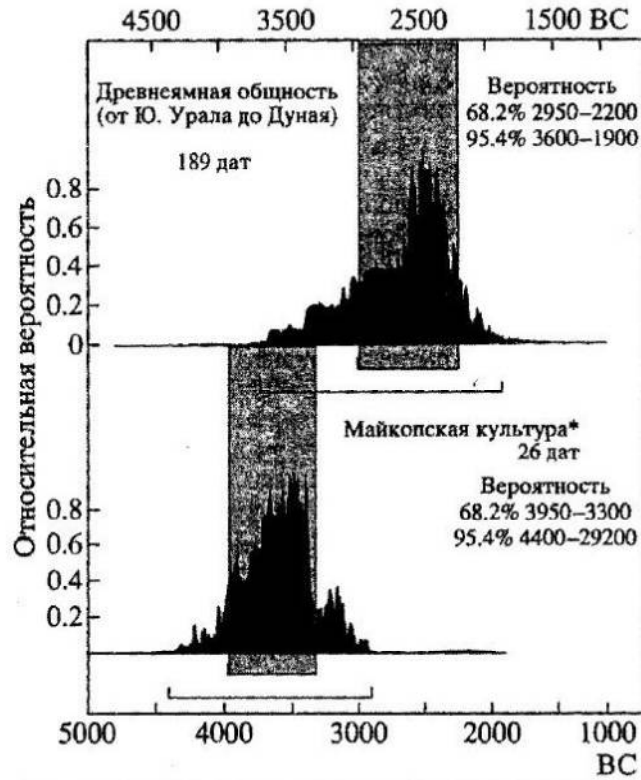
“Leylatəpə – Maykop erkən kurqanlar mədəni bloku”

İlk dəfə N.Müseyibli Soyuqbulaq kurqanlarına istinadən bu fikiri irəli sürür [47; 48]. 2003 – 2004-cü illərdə isə, Y.N. Çernıx və L.B. Orlovskayanın Yamnaya mədəniyyətinə aid radiokarbon analizlərinin nəticələrindən gəldikləri qənaətə görə, Yamnaya mədəniyyəti ilə genetik bağlı olan çöl mədəniyyətlərində kurqan dəfn adəti Maykop mədəniyyəti çevrəsinə daxil tayfaların təsiri altında yaranmışdır [44, s.97; 45, s.260](**şəkil 1, IV**).

Y.N. Çernıxın fikrincə, Maykop mədəniyyəti yerli köçəri-maldarlara özündən əvvəl olmayan iki yenilik bəxş elədi: kurqan dəfn adətini və onlar tərəfindən istehsal edilən metal məmulatlarının formalarını [3, s.212,219]. Bu nəticə, Maykop mədəniyyətinə qədər kurqan dəfn adətinin Pont – Ön Qafqaz arealında, post-Sredniy Stoq və ya post-Xvalınsk mədəniyyətləri çərçivəsində yaranması barədə mövcud olmuş mülahizələri alt-üst edir. Həmçinin, Pont – Ön Qafqazın, yəni, Cənub – Şərqi Avropanın “eneolit erkən kurqanlarının” radiokarbon analizlərinin dəqiqliyini şübhə altına alır (**şəkil 2**).

Bir qədər sonra Q. F. Korobkova, M.V. Rısin və O.Q. Şapoşnikovanın müştərək tədqiqatında eyni fikir təkrar olundu [46, s.229-230;34, s.11-12]. Beləliklə, onlara görə, Yamnaya mədəniyyətinin ən qədim ocağı Volqa – Ural regionundadır, bu mədəniyyətdə ən qədim kurqanlar isə, Maykop mədəniyyətinin təsiri altında yaranır.

F. Kol və V.A. Trifonovun birgə məqaləsində şərti qeyd etdiyimiz Leylatəpə – Maykop çevrəsi erkən kurqanları (Soyuqbulaq, Kavtisxevi, Si

Şəkil 2. Qədim Yamnaya və Maykop mədəniyyətləri üçün kalibrələnmiş radiokarbon tarixlərin ehtimal məcmusunun tutuşdurulması (Çernıx Y.N. və Orlovskaya L.B., 2004)

girdan və d.) regionda və Şimali Avrasiya çöllərində ən erkən kurqanlar kimi göstərilirlər [47, s.1577](şəkil 3).

Beta 221000	Kurgan 9. Animal bone	4810 +/- 40 BP	Cal BC 3660 to 3520	Cal BC 3650 to 3630 and Cal BC 3570 to 3540
Beta 221001	Kurgan 8. Charcoal	4990 +/- 40 BP	Cal BC 3930 to 3860 and Cal BC 3810 to 3670	Cal BC 3790 to 3710
Beta 226237	Kurgan 11. Charcoal	5020 +/- 40 BP	Cal BC 3950 to 3700	Cal BC 3930 to 3870 and Cal BC 3810 to 3760
Beta 232338	Kurgan 14. Animal bone	4880 +/- 40 BP	Cal BC 3710 to 3630	Cal BC 3700 to 3640

Şəkil 3. Soyuqbulaq kurqanlarının radiokarbon tarixləri (Müseyibli N., 2014)

Hal-hazırda, N. Müseyibli kurqan dəfn adətinin Leylatəpə mədəniyyəti çevrəsində, Şərqi Anadolu və Şimali Mesopotamiya eneolit mədəniyyəti-

nin zamana və məkana görə, Cənubi Qafqazdan keçərək şimala hərəkəti dinamikasında yaranması hipotezini irəli sürmüşdür [48, s.80]. Amma tədqiqatçı Cənub – Şərqi Avropanı ayrıca eneolit kurqan dəfn adəti ocağı kimi qəbul edir [48, s.75-76].

Nəzəriyyənin tənqidi. Bu hipotezin ən böyük tənqidçisi S.N. Korenevskidir. Onun Maykop mədəniyyətinə qədər Ön Qafqazda və Sredniy Stoq mədəniyyətinin şərq blokunda yaranması barədə fikrinə gətirdiyi mübahisəli dəlillər yuxarıda qeyd edilmişdir.

Nəzəriyyənin ikinci tənqidçisi, N.L. Morqunovadır. O və digər tədqiqatçılar Y.N. Çernix və L.B. Orlovskayanın gəldiyi nəticələrlə razılaşıb, Yamnaya mədəniyyətinin MNB-yə münasibətdə qədimliyinə və ya həmdövrlyünə əsas kimi keramikanın, yəni qeyri-üzvü materialın radiokarbon analizi metodunu irəli sürmüşlər. 2005-ci ildə tədqiqatçı N.P. Saluqina və 2011-ci ildə Y.N. Çernix və L.B. Orlovskaya Yamnaya mədəniyyəti üçün keramikanın radiokarbon analizindən alındığı nəticələrin şübhəli olmasını və bunu süni surətdə abidələrin qədimləşdirilməsi tendensiyası kimi qeyd etmişlər. Buna baxmayaraq N.L. Morqunova analiz üçün götürülmüş keramika nümunələrinin lil və balıqqulağı hissəciklərindən təmizləmə metodunun artıq mövcud olmasını iddia edir. Həmin metodla təmizlənmiş keramika nümunələrinin radiokarbon analizinə əsaslanan N.L. Morqunova iddia etmişdir ki, Yamnaya kurqanları Maykop kurqanlarından cavan ola bilməzdi və hər iki mədəniyyətin kurqanları ən azından həmdövrüdlər, həmçinin, erkən Yamnaya kurqanları Maykop mədəniyyətilə təmasda Ön Qafqazda deyil, Volqa – Ural arealında yaranmışlar. Bu cür mülahizə təmənilə, Y.N. Çernix və L.B. Orlovskayanın gəldiyi nəticələrdən fərqlənir.

Amma N.L. Morqunova “sığorta” məqsədi ilə digər etirafı da etmişdir. Belə ki, tədqiqatçıya görə, lil və yanmış balıqqulağı ovuntusundan təmizlənmiş Yamnaya keramika nümunələrinin radiokarbon analizi digər materialların radiokarbon analizi göstəricilərilə üst-üstə düşür; bəzən abidəni “cavanlaşdırır”, bəzən “qocaldır”[49, s.8-9,12,19- 20].

Beləliklə, cari dövr üçün kurqan dəfn adətinin yaranma arealı barədə bunları deyə bilərik:

1) Son radiokarbon analizlərinə görə, Leylatəpə –Maykop mədəni çevrəsinə aid kurqanlar ən erkən kurqan tipli abidələrdir. Leylatəpə –Maykop mədəni çevrəsi öz dövrü üçün kurqan dəfn ənənəsinin ayrıca və müstəqil yaranma ocağı kimi dəyərləndirilməlidir. Bizim fikrimizcə, kurqan dəfn adəti məhz Leylatəpə - Maykop çevrəsində yaranır, daha sonra Cənub – Şərqi Avropa son eneolit – erkən tunc mədəniyyətlərində (Sredniy Stoq və Yamnaya) isə, bu adətin peyda olması Leylatəpə - Maykop erkən kurqanlar blokunun mədəni təsiri ilə bağlıdır.

2) Leylatəpə –Maykop mədəni çevrəsindən tam fərqli digər kurqan tipli abidə adətinin müstəqil ocağı kimi e.ə. V minillikdə Kerni (və ya Serni, Şimali Fransa ovalığı, Paris hövzəsi) mədəniyyəti arealını göstərmək olar. Amma Leylatəpə – Maykop mədəni çevrəsindən fərqli olaraq Kerni mədəniyyəti kurqan örtükləri yerüstü meqalitik tikililər üzərində qurulurdu. S. Korenevski qeyd edir ki, e.ə. IV minilliyə aid Avropanın meqalitiklər üzərində erkən kurqan örtüklərinin strukturu barədə məlumatlar çox azdır. E.ə. IV minilliyin sonu –III minilliyin əvvəllərində Qaytanlı Keramika Mədəniyyətinin Mərkəzi Avropada yaranışına qədər onlar barədə nə isə dəqiq bir şey demək mümkün deyil [34, s.60,117]. Həmçinin, Kerni abidələri ilə əlaqəli, biz Y. Rassamakinin qeyd etdiyi [24, s.293] kimi, “kurqan” termininin dəqiqləşdirilməsi problemi ilə üzləşirik.

Ədəbiyyat

1. Белов А. Ф., Ляшко С. И. Об одном из аспектов возникновения курганного погребального обряда степей Восточной Европы //Древности степного Причерноморья и Крыма, Сборник научных трудов, т. II, Запорожье, 1991, с. 28 – 30
2. O’Shea, J., Milner, C.M., Material indicators of territory, identity and interaction in a prehistoric tribal system. In: Parkinson, W.A. (Ed.), *The Archaeology of Tribal Societies*, vol. 15. International Monographs in Prehistory, Ann Arbor, Mich., 2002, pp.200-226
3. Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур, Москва., 2009, 624 с.
4. Гей А.Н., О характере, критериях и векторах миграционных процессов бронзового века циркумпоитийской зоны / КСИА, вып.223, 2009 г., с. 13 – 19
5. Häusler, A., 2003, Nomaden, Indogermanen, Invasionen. Zur Entstehung eines Mythos, *Orientwissenschaftliche Hefte 5. Mitteilungen des SFB „Differenz und Integration“ 3*, Halle-Wittenberg, Orientwissenschaftliches Zentrum der Martin-Luther-Universität. Sign.: II, wh 17, 130 p.
6. Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. Москва., 2007, 270 s.
7. Gimbutas M. “Prehistory of Eastern Europe, Part I. Mesolithic, Neolithic and Copper Age cultures in Russia and the Baltic area”. American School of Prehistoric Research, Peabody Museum, Harvard University, Bulletin No. 20 Cambridge, Massachusetts, 1956, 241 p.
8. Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: мир Древней Европы, Москва., 2006, 572 с.
9. Harding Anthony *The tumulus in European prehistory: covering the body, housing the soul, Ancestral Landscapes: BURIAL MOUNDS IN THE COPPER AND BRONZE AGES (Central and Eastern Europe – Balkans –*

- Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium BC) Udine, May 15th-18th 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée, DL 2011, pp. 21 – 30
10. Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Вольжско-Уральского междуречья, Москва.,1974, 173 с.
 11. Мерперт Н.Я. Древнеямная культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуровой керамики // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы, Москва., 1976, 103 – 129 с.
 12. Даниленко В.Н. Энеолит Украины, Киев, 1974, 176 с.
 13. Иванова С. В., Петренко В. Г., Ветчинникова Н. Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. Одесса, 2005, 207 с.
 14. Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. 2000, № 2. с. 188–236
 15. История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Каменный век / гл. ред. П.С. Кабытов . Самара :Изд-во Самар. Науч. центра РАН, 2000 , 311 с.
 16. Васильев И.Б. Хвалынская энеолитическая культура Волго-Уральской степи и лесостепи (некоторые итоги исследования) // Вопросы археологии Поволжья, Самара, 2003, вып.3, ss. 61 – 99
 17. Kohl, Philip L. The Making of Bronze Age Eurasia, Cambridge University Press, 2007, XXIII + 296 pp.
 18. Иванова С.В. Исторические реконструкции и археологические реалии (ямная культурно-историческая область) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ, вип. XVII, Запоріжжя, 2004, с. 330-359
 19. Frachetti M. D. Migration Concepts in Central Eurasian Archaeology // Annual Review of Anthropology, 2011, vol. 40, pp. 195-212
 20. Anthony, David W. Nazi and eco-feminist prehistories: ideology and empiricism in Indo-European archaeology // P.L.Kohl and C.Fawcett (eds) “Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology”, London: Routledge, 1995, pp. 82 – 96
 21. Сафронов В.А. Индоевропейские прародины, Горький, 1989, 398 с.
 22. Клейн Л. С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов Санкт-Петербург, 2007, 226 с. (əlyazma hüququnda)
 23. Rassamakin Yu. Aspects of Pontic Steppe Development (4550-3000 BC) in the Light of the New Cultural-chronological Model // Ancient interactions: east and west in Eurasia/K.Boyle, C.Renfrew, M.Levine (eds.). – McDonald Institute Monographs, University of Cambridge, 2003, pp. 49 – 73
 24. Rassamakin Yu. Eneolithic burial mounds in the Black Sea Steppe from the first burial symbols to monumental ritual architecture // Ancestral Landscapes TMO 58, Maison de l’Orient et de la Méditerranée, Lyon, 2011, pp. 293-305
 25. Мовша Т.Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту – ранньобронзового віку // Археологія, 1993, № 3. Київ, с. 36-51

26. Manzura I. Kurgan Tradition in the Copper Age of Eastern and Central Europe: Comparative Analysis // ANCESTRAL LANDSCAPES: BURIAL MOUNDS IN THE COPPER AND BRONZE AGES (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium BC) Udine, May 15th-18th 2008, (ABSTRACTS), Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée, DL 2011, p.19
27. Тесленко Д.Л. Об эволюции мегалитических сооружений в Северном Причерноморье и Приазовье (энеолит-ранний бронзовый век) // Матеріалита дослідження з археології Східної України. Від неоліту до киммерійців: Зб. наук. праць/ Гол. ред. С.М.Санжаров, Вип.7, Луганськ: Вид-во СХУ ім. Даля, 2007, с.76-85
28. Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe by Levine M., Rassamakin Y., Kislenko A., Tatarintseva N., Cambridge, 1999, 216 p.
29. Рассамакін Ю. Я. Новые даты к абсолютной хронологии эпохи энеолита степного Причерноморья (предварительная информация) // Археологический альманах, № 20, Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы, Материалы конференции посвященной 100-летию со дня рождения С. Н. Бибикова (1 – 3 октября 2008 года, Алушта, Крым, Украина, Донецк, Издательство «Донбасс», 2009, с. 289-296
30. Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Курганы и проблема исчезновения трипольских протогородов // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в.н.э.), Киев, 1991, с. 55 – 56
31. Мовша Т.Г. Проблема взаимопроникновения степных и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в.н.э.), Киев, 1991, с. 56 – 58
32. Манзура И.В. Культурные общности восточноевропейских степей и Юго – Восточной Европы в эпоху энеолита – ранней бронзы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в.н.э.), Киев, 1991, с. 58 – 60
33. Котова Н.С. Культурно-історичні процеси у північному Причорномор'ї у VI – V тис. до н.е., Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, Київ – 2010, 30 с.
34. Кореневский С.Н. Рождение кургана (погребальные памятники энеолитического времени Предкавказья и Волго-Донского междуречья), Москва., 2012, 256 с.
35. Кореневский С. Динамика культурных поселенческих и погребальных комплексов древнейших земледельцев и скотоводов Предкавказья на фоне развития военизации общества в эпоху энеолита и раннего бронзового века (обзор проблемной ситуации) // Azərbaycanca Kültürə abidəsinin kəşfinin 60 illiyinə həsr olunmuş “Qafqazın erkən əkinçilik

- mədəniyyətləri” adlı beynəlxalq elmi konfransının (Bakı, 03 – 06 noyabr 2011) məqalələr toplusu, Bakı, 2012, ss. 195 – 200
36. Кореневский С.Н. Современные проблемы изучения Майкопской культуры // Археология Кавказа и Ближнего Востока. Сб. к 80-летию члена-корреспондента РАН, профессора Р.М. Мунчаева, Москва., 2008, с. 71 – 122
 37. Телегин Д. Я. О хронологии и периодизации культур неолита и медного века Юго-Запада Восточной Европы. Понятие о нео-энеолитическом времени региона // Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии (хронология неолита, особенности культур и неолитизация регионов, взаимодействия неолитических культур в Восточной и Средней Европе). — СПб: ИИМК РАН, 2004, с. 106 – 121
 38. Шишлина Н. И. Северо-западный Прикаспий в эпоху бронзы (V–III тысячелетия до н.э.), Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва, 2008, 48 с.
 39. Юдин А.И. Культурно-исторические процессы в эпохи неолита и энеолита на территории Нижнего Поволжья, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ижевск, 2006, 46 с.
 40. Рысин М. Б. Проблемы хронологии и периодизации майкопских памятников Северного Кавказа (радиоуглеродные датировки и традиционная археологическая типология) // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями (Материалы международной научной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения выдающегося российского археолога Михаила Петровича Грязнова), книга 2, Санкт-Петербург, 2012, с. 107-112
 41. Рысин М. Б. Проблемы хронологии и периодизации древних культур Кавказа (радиоуглеродная «революция» и традиционная археологическая типология) // Археологические вести, Ин-т истории материальной культуры РАН, вып. 18, СПб., 2012, с. 204 -231
 42. Müseyibli N.Ə. Ağstafa rayonunda son eneolit dövrü kurganları // «Azərbaycan arxeologiyası» jurnalı, Bakı, 2005, say 1-4, ss. 11-17
 43. Мусейбли Н.А. Курганный могильник позднего энеолита у с. Союг Булаг в Азербайджане // Российская Археология, № 1, 2012, с. 16 – 25
 44. Черных Е.Н., Орловская Л.Б. Радиоуглеродная хронология Древнеямной общности и истоки курганных культур // Российская Археология, № 1, 2004, с. 84 – 99
 45. Черных Е.Н., Орловская Л.Б. Феномен Майкопской общности и ее радиоуглеродная хронология // Археология Кавказа и Ближнего Востока. Сб. к 80-летию члена-корреспондента РАН, профессора Р.М. Мунчаева, Москва., 2008. с. 259 - 275
 46. Коробкова Г.Ф., Рысин М.Б., Шапошникова О.Г., 2009. Проблемы изучения древнеямной культурной общности в системе исследования Михайловского поселения // Stratum plus, № 2, 2005–2009. Кишинев, с.10 – 267

47. Kohl Ph., Trifonov V. The Prehistory of the Caucasus: Internal developments and external interactions // The Cambridge World Prehistory, edited by Colin Renfrew and Paul G. Bahn, 2013, Vol.III, part.7: pp. 1571-1595
48. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı, Nafta-Press, 2014, 140 s.
49. Моргунова Н.Л. Радиоуглеродная хронология ямной культуры Волжско-Уральского междуречья // КСИА, Москва, 2013, с. 5 – 23

HYPOTHESES ABOUT THE AREA OF ORIGIN OF KURGAN (BURIAL MOUND) TRADITION IN NORTHERN EURASIA

Parviz Gasimov

Summary

Keywords: burial mound, kurgan, barrow, Chalcolithic, Bronze Age, Maikop culture, Leylatepe culture.

According to the most of the researchers, the tradition of constructing of burial mound first appeared among nomadic and semi-nomadic tribes of cattle-breeders at the steppes of northern Eurasia, at the end of the Chalcolithic period. Summing these thoughts we can divide them into four groups: "**Southern Volga – Southern Ural - Northern Caspian steppe area**", "**Eastern Europe - North Black Sea steppe area**", "**Pontic - Pre-Caucasus area**", "**Leylatepe-Maykop early kurgans unit**".

In the article listed underlying arguments and criticism of opponents of those theories. Especially the last two theories are very relevant.

"Pontic - Pre-Caucasus area"

The hypothesis proposed by S.N. Korenevsky based on the results of the study of N.S. Kotova. According to the hypothesis, the origin and formation of the kurgan funeral tradition is localized in the area of the east variant of the SrednyStog culture at the end of VI and the beginning of V millenniums BC. According S.N. Korenevsky, the tribes of cultural community of "Pontic - Pre-Caucasus" (proto-Yamna, proto-Maykop) continued the tradition of Khvalynsk – SrednyStog.

Criticism of the hypothesis. Critics have doubts about the data of the chronology of the kurgans on which this hypothesis is based. Also, the chronology of the Khvalynsk culture is problematic. It should also point out the technical and methodological errors of radiocarbon laboratories of the Institute of Environmental Geochemistry of National Academy of Sciences of Ukraine and the Institute of Geography, Russian Academy of Sciences.

"Leylatepe-Maykop early kurgans unit"

Firstly, N. Museibli approached closer to this hypothesis due to kurgans of Soyugbulag. At the moment according to his conception, kurgan burial tradition appeared in the dynamics of movement of East-Anatolian and North-Mesopotamian cultures through the South Caucasus to the North. But he assumes that Southeast Europe was a separate hotbed of kurgan burial rite.

Also E.N. Chernykh and L.B. Orlovskaya based on radiocarbon data concluded that the kurgan rite in the steppe cultures had appeared under the influence of the Maykop culture, which, according to the received dates (3950-3300 BC.), had a very late age. These conclusions had been supported by G.F. Korobkova, M.B. Rysin, O.G. Shaposhnikova, Ph.L. Kohl, V.A. Trifonov.

Criticism of the hypothesis. The arguments of critics of the theory are quite debatable.

At the present time, the above mentioned enable us to note two conclusions:

1) According to the radiocarbon data, the kurgans of the Leylatepe- Maykop circle are supposed to be the most ancient. For its time, the Leylatepe- Maykop cultural area should be considered as a separate centre appearance of the kurgan burial tradition. In our opinion, the rite of burial mound emerged under the influence of Leylatepe-Maykop culture unit in the late Chalcolithic - Early Bronze in the cultures of South-East Europe (Sredny Stog and Yamna cultures).

2) The area of Cerny culture (France) is supposed to be another centre appearance of the kurgan funeral tradition, or we have a clear problem in the definition of this type of monuments known as "kurgan".

ГИПОТЕЗЫ ОБ АРЕАЛЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КУРГАННОГО ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА В СЕВЕРНОЙ ЕВРАЗИИ

Парвиз Гасымов

Резюме

Ключевые слова: курганы, энеолит, бронзовый век, Майкопская культура, Лейлатепинская культура.

Большинство исследователей придерживаются мнения, что курганный погребальный обряд возник в энеолите в среде полукочевых и кочевых скотоводов степей Северной Евразии. Суммируя предположения исследователей, условно можно показать 4 основные гипотезы локализации «прародины» курганного погребального обряда: «Южно-волжский – южно-уральский – северокаспийский степной ареал», «Восточно-европейский – Северо-причерноморский степной ареал», «Понто – предкавказский ареал», «Лейлатепинско-майкопский блок ранних курганов».

В статье перечислены основные доводы и критика оппонентов теорий. Особо актуальны две последние теории.

«Понто – предкавказский ареал»

Гипотеза выдвинута С.Н. Кореневским на основании результатов исследования Н.С. Котовой. По гипотезе очаг возникновения и формирования курганной погребальной традиции локализован в ареале восточного варианта Среднестоговской культуры в конце VI – в начале V тыс. до н.э. По С.Н. Кореневскому племена «понтно-предкавказской» (протоямной, домайкопской) культурной общности продолжили хвалынско – среднестоговские традиции.

Критика гипотезы. Критики указывают на сомнительность данных по хронологии курганов на основании которых выдвинута данная гипотеза. Так же проблематична хронология Хвалынской культуры, вызвавшая острый спор между учеными. Критики также отмечают технические и методологические погрешности радиоуглеродных лабораторий Института Геохимии Округающей Среды НАН Украины и Института Географии РАН.

«Лейлатепинско-майкопский блок ранних курганов»

Ближе к данной гипотезе подошел Н. Муσειбли на основе данных Союбулагских курганов. В данное время по его концепции, курганный обряд появился в динамике передвижения восточно-анатолийских и северно-мезопотамских культур на север. Но он считает, что Юго-Восточная Европа была отдельным очагом курганного погребального обряда.

Также Е.Н. Черных и Л.Б. Орловская на основе радиоуглеродных данных пришли к выводу о том, что курганный обряд у степных культур появился под влиянием майкопской культуры, которая, согласно полученным датам (3950–3300 гг. до н.э.), не имеет очень древний возраст. Предположение ученых ставит вопрос полного пересмотра хронологий степных культур Понто – Южно-уральских неолитических и энеолитических культур. Выводы Е.Н. Черных и Л.Б. Орловской были поддержаны Г.Ф. Коробковой, М.Б. Рысиным, О.Г. Шапошниковой, Ф. Кодем, В.А. Трифоновым.

Критика гипотезы. Доводы критиков теории довольно спорны.

На текущее время учитывая вышесказанное, можно сделать два вывода:

1) По данным радиоуглеродных анализов курганы лейлатепинско-майкопского круга являются самыми древними. Для своего времени лейлатепинско-майкопский культурный ареал должен рассматриваться как отдельный, независимый очаг появления курганного погребального обряда. По нашему мнению, в поздне энеолитических – раннебронзовых культурах Юго-Восточной Европы (в восточном варианте Среднестоговской и Ямной культурах) курганный обряд погребения появился под влиянием лейлатепинско-майкопской культуры.

2) Другим отдельным очагом формирования курганного погребального обряда возможно был ареал культуры Серни (Франция), или же мы имеем явную проблему в определении данного типа памятников этой культуры как «курганы».